

УДК 32.001

Чабанна М. В.

ДОСЛІДЖЕННЯ СУТНІСНИХ РИС ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ ТА ЗІСТАВЛЕННЯ ЙОГО РІЗНОВИДІВ У МЕЖАХ ТЕОРІЇ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Розглянуто ключові положення теорії тоталітаризму, сутнісні риси тоталітарних режимів, виокремлені представниками західної політичної науки, здійснено порівняльний аналіз різновидів тоталітаризму, зокрема італійського, радянського та німецького варіантів.

Виникнення теорії тоталітаризму у першій половині ХХ ст. пов'язане зі становленням диктатур нового типу в Італії, Німеччині та Росії, що були нетиповими для європейських країн попе-

реднього періоду. Режими, які спиралися на підтримку населення, намагалися контролювати всі сфери суспільного життя і висували утопічні цілі, для реалізації яких були здатні мобілізувати

всі наявні в державі ресурси, завжди викликали інтерес дослідників і науковців. Утім, багато підходів до вивчення тоталітаризму, починаючи з 20-х років ХХ ст., були спрямовані лише на окремі аспекти тоталітарних диктатур. Згодом, у 1930-1945-х роках відбувалося визначення функціональної та структурної спільності тоталітарних диктатур шляхом порівняння фашизму, націонал-соціалізму та більшовизму. В. Гуріан, М. Лернер, Т. Кон, К. Гайєс, Ф. Боркенау, С. Нойман, Дж. Оруел, К. Поппер всебічно описали тоталітарне суспільство, показали його відмінність від суспільств попередніх типів.

Після Другої світової війни загальне дослідження тоталітаризму з урахуванням його найсуттєвіших рис здійснювали Х. Арендт, Д. Л. Тулмін, К. Й. Фрідріх, З. Бжезінський, К. Д. Брахер, М. Кертіс, М. Драхт, Т. Буххайм, Р. Левенталь, Р. Арон, Ф. Нойманн, Е. Нольте, Дж. Гурвіц, Н. С. Престон та інші. На відміну від попередніх часів, предметом дослідження тепер були не лише фашистські, а й комуністичні системи.

Як один з критеріїв порівняння тоталітарних режимів широко використовують сформульовані К. Фрідріхом та З. Бжезінським їхні структурні особливості. У «Тоталітарній диктатурі та автократії» вони визначили модель тоталітаризму як нової форми державного управління і висловили ідею про те, що тоталітарні диктатури є наслідком розвитку певних тенденцій капіталістичного суспільства, оскільки передумовами їх виникнення є зростання політичної активності мас та науково-технічна революція [15: 8-9]. Вчені запропонували такі ознаки тоталітарних режимів¹: офіційна ідеологія, яка охоплює всі сфери суспільства, і яку підтримують усі його громадяни; такої ідеології властиве неприйняття старих порядків і заклик до побудови нового світу, якщо треба, то й насильницьким шляхом; єдина партія, яку, як правило, очолює одна людина, диктатор, і до складу якої входить відносно невелика частина населення; таку партію організовано за олігархічним принципом, і вона або стоїть над бюрократичною державною організацією, або тісно з нею взаємопов'язана; репресивний поліцейський контроль для збереження панівного положення партії та забезпечення впливу вождя; цілковитий контроль партії над засобами масової інформації, громадськими організаціями; підпорядкування збройних сил волі партії та її вождя; централізоване керування економікою за допомогою бюрократичного апарату [75: 10-11].

Р. Арон у праці «Демократія і тоталітаризм»

так формулює визначальні ознаки тоталітаризму: монопольне право певної партії на політичну діяльність; ідеологія цієї партії проголошується єдино правильною, а згодом - державною; виняткове право держави на силовий вплив та засоби переконання, державне керування засобами масової комунікації; підпорядкування більшості видів економічної та професійної діяльності державі; політизація та ідеологізація суспільства, вчинків його членів, тому що будь-яка діяльність є державною й підпорядкованою вимогам ідеології; продовженням цього є репресії (поліцейські й ідеологічні) і навіть терор [2: 230-231].

Визначаючи тоталітаризм як «специфічний тип сучасного режиму за часів масової демократії, який тримає населення під контролем за допомогою різноманітних засобів, особливо терору» [6: 183], М. Кертіс виокремив такі його ознаки: офіційна ідеологія, спрямована на побудову політичного і соціального порядку та створення нового типу особистості; монополія певної політичної сили на тотальний контроль суспільства, впровадження всеохопного конформізму, терору й політичної поліції; ієрархічна однопартійна система; підміна особистих інтересів суспільними; централізація влади, недопущення опозиції та інакодумства; непідконтрольність вищої влади суспільству; контроль з боку партії та уряду над засобами масової інформації та освітньою системою для мобілізації громадян; відсутність вільних виборів; монопольний контроль над зброєю та армією; відмова громадянам у вільному виїзді за кордон; централізована планова економіка та контрольоване споживання [13: 7-13].

М. Кертіс зазначив, що існують інші диктатури, де має місце «елітистське управління, довільне використання політичної влади, зведення до мінімуму особистих прав індивідів, ієрархічні інститути» [6: 183]. Відмітною ознакою тоталітарних режимів дослідник вважає те, що вони спираються на підтримку мас та громадських рухів. Суттєвою ознакою тоталітаризму визнавали мобілізацію мас також Е. Йессе, Х. Арендт, В. Райх, В. Корнгаузер, Л. Шапіро.

Зокрема, Л. Шапіро у праці «Тоталітаризм» серед визначальних ознак тоталітарного режиму називає наявність вождя, визначення ним законності та порядку, контроль над особистими сферами та мораллю, постійну мобілізацію населення для досягнення поставлених урядом цілей, легітимність режиму, що впливає з його підтримки масами [17: 20-43]. А Ж. Желев (автор праці «Фашизм. Тоталітарна держава», в якій

¹ Першим ці ознаки, за винятком останньої, сформулював К. Фрідріх.

описано ідеологію, політичні структури, економічні засади та соціальну практику фашистських систем) до основних рис тоталітарної держави зараховував насильницьке встановлення однопартійної системи; поєднання партії з державою; уніфікацію всіх сфер суспільства; формування авторитарного образу мислення і створення культу вождя; наявність концентраційних таборів [5]. Комплексно дослідивши тоталітарні режими з акцентом на аспекті терору, Ц. Тодоров також вважає існування концентраційних таборів їхньою головною рисою [77].

Розробка теорії тоталітаризму, визначення його суттєвих ознак і вивчення конкретних режимів дає змогу віднайти адекватні критерії порівняння різних його моделей. Більшість дослідників схильні вважати тоталітарними радянський та гітлерівський режими. Наприклад, Р. Арон, вважав ці режими тоталітарними через наявність революційних партій [2: 232-233], а однопартійний режим у фашистській Італії, на думку дослідника, не відрізнявся надмірною ідеологічністю та тоталітарністю. Х. Арентс у «Джерелах тоталітаризму» теж переконує у нетоталітарній природі фашистського режиму (посилаючись на визнання самими теоретиками нацизму подібності власної ідеології лише з комунізмом). Таким чином, до тоталітарних режимів автор відносить нацистську Німеччину та радянську Росію, вважаючи, що в Італії мали місце лише диктатура та однопартійне правління, оскільки режим Муссоліні не був тоталітарним [7: 358]. Німецький дослідник Л. Люкс також звертає увагу на те, що деякі автори називають італійський фашизм «незавершеним тоталітаризмом» [8: 54-55].

Натомість П. Тольятті, на відміну від тих дослідників, які заперечують належність італійського фашизму до тоталітаризму, у «Лекціях про фашизм» поряд із націонал-соціалізмом у Німеччині та комунізмом в СРСР називав тоталітарним режим Італії часів Муссоліні. Відносячи до фашистських держав Італію, Іспанію та Німеччину, Ж. Желев вважав найкращим прикладом саме Німеччину, де тоталітарні риси проявилися найбільш чітко, на відміну від Італії - джерела фашистського руху, який, втім, «досяг завершеної форми і розкрив своє істинне значення за її межами» [5, № 4: 116-135].

Зараховуючи до тоталітарних режимів радянський, італійський та німецький, М. Кертс підкреслює їх відмінність від режимів авторитарних

[12: 67]. А. В. Віпперман, у праці «Європейський фашизм у порівнянні. 1922-1982» зіставляє риси італійського фашизму і німецького націонал-соціалізму з особливостями деяких європейських фашистських рухів [4]. Зіставлення італійського фашизму та радянського комунізму здійснив Е. Лернер [16: 141.-14].

Усе ж, попри деякі відмінності у підходах, більшість дослідників розглядають фашизм, націонал-соціалізм та комунізм як рівнозначні тоталітарні режими, не виключаючи існування відмінностей у їхніх цілях та методах їх досягнення. Визнаючи тоталітарне єство досліджуваних режимів, науковці разом з тим констатують наявність особливих рис, характерних окремо для кожного з них, що і робить можливим та доцільним їх порівняння.

Тоталітарні режими в СРСР, Італії та Німеччині мали різні джерела, що обумовило особливості кожного з них та відмінності шляхів подальшого розвитку. До 50-х років ХХ ст. такі відмінності були поза увагою теоретиків тоталітаризму. У 60-ті роки розпочалося більш детальне вивчення більшовизму, фашизму й націонал-соціалізму та відповідне виокремлення їх відмінностей. При цьому деякі вчені, як уже зазначалося, піддавали сумніву саме поняття «фашизм», а дослідники більшовизму розрізняли сталінський, до- та післясталінський періоди розвитку радянської держави.

Р. Такеру належить думка, відповідно до якої радянський режим лише сталінського періоду був тоталітарним [18: 4]. Х. Лудс та З. Бжезінський так само вважають, що з націонал-соціалістичним тоталітаризмом можна порівнювати лише сталінську фазу комунізму, який пізніше перетворився на авторитаризм (подібних поглядів дотримується і Дж. Сарторі). З. Бжезінський при цьому використав термін «комуністичний авторитаризм», а Р. Левенталь пропонував говорити про «посттоталітарний авторитаризм» [6: 181]². На відміну від авторитаризму, тоталітаризм передбачає безумовну лояльність усіх членів суспільства, активну підтримку влади народом. Отож, на думку З. Бжезінського, ситуація, коли у комуністичних державах люди мусять виконувати формальні обов'язки, що суперечать їхнім індивідуальним переконанням, породжує практику подвійних стандартів і не є характерною для тоталітаризму у його «чистому» вигляді. Занепад тоталітаризму в СРСР пов'язаний, насамперед,

² Натомість деякі дослідники пропонують іншу періодизацію радянського тоталітаризму, відштовхуючись від встановлення режиму у 1929 році [5, 46] або тривалості його існування близько 70 років [12, 12].

із зникненням особистісного символу системи, впливу ідеологічних та психологічних чинників, які формували тоталітарного індивіда.

М. Істмен пропонує визначити сталінізм як «надфашизм». На його думку, сталінізм був соціалізмом «у тому сенсі, що він являв собою обов'язковий, хоча і непередбачений результат націоналізації та колективізації, які виступали складовими плану переходу до соціалістичного суспільства» [14: 82]. Якщо дехто говорить про «ідеологічну близькість та структурну тотожність» соціалізму «східного (або радянського) типу» та фашизму [7: 125], то Ф. Боркенау фактично отожднює, стверджуючи, що «нацизм є коричневим більшовизмом, а більшовизм можна відповідно класифікувати як червоний фашизм» [10: 140].

Згідно з Л. Шапіро, концепція тоталітаризму зберігає наукове значення лише відносно фашизму, нацизму та сталінізму. Але прибічники думки про тоталітарну природу комуністичних держав наголошують на тому, що претензія на безмежну владу зберігалася і у постсталінський період, комуністична держава, як і раніше, прагнула повністю контролювати суспільство, попри відмову у більшості випадків від репресій як основного засобу постійної мобілізації мас. Скорочення репресій і послаблення контролю, на думку деяких дослідників, означало видозміну кількісних, а не якісних параметрів системи, у якій певні політичні зміни відбувалися на старих принципових засадах, - режим намагався зберегти контроль над усіма царинами суспільного життя, залишаючись типово тоталітарним [3: 63]. Згідно з іншими (Ч. Джонсон, У. Уелш, А. Інкельс, Дж. Хаф), незважаючи на те, що тоталітарна політична сила зберегла владні структури, необхідні для підпорядкування суспільства, повний контроль над ними не було встановлено [6: 179—180]. Чи не найбільш визначальним показником тоталітарної природи комуністичного режиму є запропонований Ф. Боркенау критерій, відповідно до якого ступінь тоталітаризму залежить від міри втручання держави в економіку. Відповідно до цього критерію, вчений називає комунізм найбільш повною формою тоталітаризму [10: 140]. А український дослідник О. Майборода стверджує, що «будь-який комунізм являє собою тоталітарну версію і дуже далекий від демократії» [9: 141].

Отже, радянський комуністичний режим, італійський фашистський режим та націонал-соціалістичний режим у Німеччині (як і відповідні ідеології, згідно з якими відбувалися перетворення у державах) помітно відрізняються один

від одного, хоча й належать до одного різновиду тоталітарних. Керування суспільствами у загаданих країнах має чимало таких рис, що дають змогу віднести їх до класу тоталітарних. Втім відмінності у формулюванні цілей панування, здійснюваного за допомогою тоталітарних методів, обумовлюють своєрідну специфіку кожної з тоталітарних диктатур.

На ідеологічному рівні відмінними у кожного з тоталітарних режимів є цілі, поставлені перед суспільствами, та мотивації і обґрунтування необхідності їх досягнення. Скажімо, фашизму й націонал-соціалізму властиве звернення до минулого, відновлення традицій і колишньої величі, що дасть можливість досягти поставлених цілей. Комунізм же характеризується формуванням утопічного проекту з акцентом на безпрецедентних для суспільства досягненнях. Потребу у здійсненні радикальних суспільних перетворень у кожній ідеології обґрунтовано у своєрідний спосіб. Проте в кожному випадку йдеться про встановлення панування класу, нації або раси (у комунізмі, фашизмі та націонал-соціалізмі відповідно). Аналогічно визначається певна антагоністична спрямованість та відбувається формування «образу ворога». До того ж слід відзначити таку мету, властиву саме тоталітарній ідеології, як її поширення у світовому масштабі.

Однопартійність та заборона бодай формальної опозиції, заперечення політичного плюралізму, політична цензура - ці головні риси тоталітарного режиму мають місце в усіх досліджуваних моделях його втілення. Однак окремої уваги потребує питання про роль партії в різних державах. У даному контексті значення партії можна оцінити як таке, що зростає за фашизму, націонал-соціалізму та комунізму відповідно. Але в кожному випадку тоталітарна партія є масовою, очолюваною вождем, оскільки принцип вождізму виступає ключовим у тоталітаризмі, незалежно від його різновиду. Неодмінною за тоталітаризму є й монополія партії на здійснення політичної діяльності та примушення.

Масові репресії та терор як засіб управління суспільством є ознаками тоталітаризму. Однак його масштаби в СРСР, Італії та Німеччині суттєво відрізнялися. Порівняно невелика хвиля терору в Італії становить одну з основних причин схильності декого з науковців відносити італійський фашистський режим до авторитарних. Загалом слід брати до уваги відмінності режиму Муссоліні, які значно відрізняють його від режимів Леніна, Сталіна та Гітлера. Серед суттєвих особливостей: збереження монархії, наявність нелегальної опозиції, менший масштаб репресій.

В економічному житті тоталітарних держав також відбувалися дещо відмінні процеси. Якщо в СРСР здійснено націоналізацію економіки, то італійська та німецька влада обмежилися державним втручанням і контролем при збереженні приватного підприємництва. Такі відмінності можна пояснити розбіжностями у цілях правління, оскільки радянська ідеологія визначала саме клас власників як антагоністичний, а влада в Німеччині значною мірою спиралася на власників капіталу. Водночас італійську корпоративну систему та німецькі асоціації використано саме для здійснення контролю і управління формально недержавною економікою. Таким чином, ознакою тоталітарності у даному контексті має виступати здійснення державного контролю в економічній сфері, державне планування (у комуністичній та націонал-соціалістичній державах) та управління економікою.

Особливістю партій тоталітарних держав є монополія на здійснення політичної діяльності (управління всіма сферами суспільства) та насильства. Проте комуністична партія, зокрема та її частина, яка становить новий правлячий клас - партійну або політичну бюрократію, - має також монопольне право на власність, реалізація якого відбувається через надання управлінських привілеїв (коли правління є рівнозначним володінню, користуванню та розпорядженню національними ресурсами даної держави). Інститут приватної власності у фашистській Італії та націонал-соціалістичній Німеччині збережено, але створення німецьких централізованих господарських груп та італійських корпорацій означало запровадження економічного перерозподілу замість ринкових відносин, зумовленого потребами досягнення державної могутності.

Значні відмінності спостерігаємо у питанні встановлення режимів. Більшовики захопили владу збройним шляхом. Натомість здобуття влади нацистами у Німеччині сталося шляхом законної парламентської діяльності, а фашистами в Італії - за допомоги компромісу з монархією. Однак ключовим у дослідженні цього питання має бути ставлення населення до нової влади - масова підтримка відповідних партій. Це є спільною рисою, яка дає можливість розглядати режими як аналогічні. Іншими характеристиками, однаково притаманними радянському комунізму, італійському фашизму і німецькому націонал-соціалізму, є милітаризація, втручання в усі суспільні сфери, політизація, поглинання державою громадянського суспільства, ідеологізація життя людей, роль пропаганди.

Зрештою, важливою спільною властивістю

тоталітарних режимів є те, що за їх умов людина постає об'єктом тотального контролю, а не суб'єктом власного життя.

Узагальнюючи визначені теоретиками ознаки тоталітарного політичного режиму, до переліку суттєвих ознак тоталітарної держави слід включити:

- моністичну загальнодержавну ідеологію, створену на основі утопічного проекту радикальних перетворень (здійснюваних панівною групою, визначеною за класовою, національною або расовою приналежністю), ідеологізацію та політизацію всіх сфер суспільства;

- однопартійність за умов масової партії вождистського типу, яка монополізує право на здійснення управління державою;

- масовий терор як метод управління суспільством;

- тотальний контроль над всіма суспільними сферами та над приватним життям людей, включаючи контроль над їхньою свідомістю;

- політичну цензуру;

- заборону політичного плюралізму та навіть формальної політичної опозиції;

- підпорядкованість державі інститутів громадянського суспільства;

- милітаризацію;

- порушення прав і свобод громадян.

Сутнісною рисою тоталітаризму і спільною характеристикою тоталітарних диктатур є їх підтримка з боку населення, зумовлена властивими для масового суспільства психологічними особливостями людей. Отож надзвичайно важливою рисою тоталітаризму, що потребує окремих досліджень, є наявність масового суспільства у державі при становленні режиму.

Зазвичай при вивченні тоталітарних режимів, існування масового суспільства розглядають як сприятливу умову для становлення тоталітаризму. Втім, на нашу думку, дана обставина є ключовою при розгляді тоталітарних диктатур, та має бути врахована не лише як передумова, а й як ознака тоталітаризму, оскільки саме масова підтримка населенням режиму робить можливим тотальне панування. Її значення аналогічне ролі моністичної ідеології, тоталітарної партії, харизматичного лідера тощо. Через те, що рисою тоталітаризму, властивою для країн, режими яких розглядаються, є особливий стан суспільної свідомості, зростає значення вивчення психологічних та соціальних чинників формування тоталітаризму. Питання масовізації, прямо пов'язане з вивченням суспільних змін, які уможливили появу диктатур, і має бути предметом розгляду теорії тоталітаризму для здійснення його комплексного дослідження.

Підсумовуючи, зазначимо, що врахування суттєвих характеристик політичних режимів комуністичної, фашистської та націонал-соціалістичної держав дає змогу виокремлювати ознаки тоталітаризму, присутність яких відрізняє даний тип диктатури від диктатур авторитарних (до

яких, зокрема, належать режими у країнах, де на певному етапі розвитку були популярними фашистські рухи) та пояснює його сутність. Зіставлення режимів дає можливість максимально повно окреслити сутнісні риси тоталітарного правління і сприяє розвитку теорії тоталітаризму.

1. *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму.- К.: Дух і літера, 2002.- 539 с.
2. *Арон Р.* Демократія і тоталітаризм.- М.: Текст, 1993.- 304 с.
3. *Баран В.* Теорія тоталітаризму: генеза і сутність // Сучасність.- 1996.- № 9.- С 57-66.
4. *Випперман В.* Европейський фашизм в порівнянні. 1922—1982. <http://lib.ru/POLITOLOG/fascio.txt>
5. *Желев Ж.* Фашизм // Філософська і соціологічна думка.- 1991.- № 1.- С 127-143; № 2.- С. 129-142; № 3.- С. 131-146; № 4 - С. 116-135.
6. *Игрицкий Ю.* Концепція тоталітаризма: уроки багаторічних дискусій на Заході // Історія СРСР.- 1990.— № 6.- С. 172-190.
7. *Климчук В.* Естетика тоталітаризму II Сучасність.- 2001.- № 4.- С. 122-134.
8. *Люкс Л.* Большеви́зм, фашизм, націонал-соціалізм - родственные феномены? // Вопросы философии.- 1998.- № 7.- С. 48-57.
9. *Майборода О.* Глобалізація і вектор історичного розвитку України II Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект / Відп. ред. І. Курас- К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, 2004.- С. 139-143.
10. *Пonomarev M, Smirnova S.* Новая и новейшая история стран Европы и Америки.- М.: ВЛАДОС, 2000.- Ч. 3.- 384 с.
11. *Тодоров Ц.* Обличчям до екстремі.- Львів: Літопис, 2000.-416 с.
12. *Curtis, M.* Comparative government and politics: An introductory essay in political science.- New York: Harper & Row, 1978.- 288 p.
13. *Curtis, M.* Totalitarianism. New Brunswick.-New York: Transaction Books, 1979.- 128 p.
14. *Eastman, M.* Stalin's Russia and the crisis of socialism.- London: Allen & Unwin, 1940.- 272 p.
15. *Friedrich, C. J. and Brzezinski, Z. K.* Totalitarian dictatorship and autocracy.- New York: Frederick A. Praeger, Inc., Publisher, 1962.-346 p.
16. *Lerner, W.* A history of socialism and communism in modern times: theorists, activists, and humanists.- Englewood Cliffs, New York: Prentice Hall, 1993.- 254 p.
17. *Shapiro, L.* Totalitarianism.- New York: Praeger, 1972.- 144 p.
18. *Tucker, R. C.* The soviet political mind: Stalinism and post-Stalin changes.- New York: Norton, 1972.- 304 p.

M. Chabanna

THE INVESTIGATION OF SUBSTANTIAL FEATURES OF TOTALITARIAN REGIME AND THE COMPARISON OF ITS TYPES IN THE THEORY OF TOTALITARIANISM

There are considered the main aspects of the theory of totalitarianism, and the essential features of relevant regimes, investigated by political scientists in the article. A special attention is paid to comparative analysis of different types of totalitarianism (for instance, its Italian, Soviet and German variations).